

spiegel voor te houden. Zulke ambities kunnen niet genoeg worden gewaardeerd.

Geert H. Janssen

Armbrust, A., Corporaal, M., Dekken, M. van (eds.), "*Dat gy mij niet vergeet*". *Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2006, 202 blz., ISBN 90 5260 227 1).

Deze bundel, uitgegeven ter gelegenheid van het derde lustrum van de 'Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne tijd', belicht het genre 'vrouwenbrief' vanuit een aantal invalshoeken: wie schreef aan wie, in wat voor taal, waarover en met welk doel? De correspondentie van enkele schrijfsters wordt geanalyseerd, en daarnaast is er aandacht voor subgenres in het brievenkorpus. De zes bijdragen in de bundel worden voorafgegaan door een verhelderende inleiding van M. Corporaal, waarin met name de Europese context van netwerken van Nederlandse vrouwelijke brieven-schrijvers wordt geschetst.

Goed bekeken is het wonderlijk dat het epistolaire genre zoals dat door vrouwen in de vroegmoderne tijd werd beoefend in de Nederlandse onderzoekstraditie tot nu toe zo weinig aandacht kreeg. Toen in navolging van het buitenland hier interesse groeide in het geschreven werk van vrouwen, richtte men zich eerst op gedrukte uitgaven in een poging vrouwenliteratuur een plek in de literaire canon te geven. De bloemlezing *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd, 1550-1850, van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (R. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (ed.), Amsterdam 1997) vormde een mijlpaal in dit streven. Daarna verscheen een aantal reeksen waarin het werk van enkele afzonderlijke schrijfsters centraal stond (bijvoorbeeld de Amazone-reeks, waarin edities verschenen van onder anderen Anna Roemer Visscher en Elizabeth Maria Post).

Brieven van vrouwen bleven ondertussen niet helemaal onopgemerkt. In 1999 verscheen de bundel *In een web van vriendschap. Brieven van Nederlandse vrouwen uit de zeventiende eeuw*, waarin de 'vrouwenbrief' werd bekeken als exponent van onderzoek naar het verschijnsel 'vriendschap'. Op die bundel vormt de lustrumbundel "*Dat gy mij niet vergeet*". *Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw* een vervolg, en ook een aanvulling. Want in deze bundel wordt niet alleen het fenomeen 'vriendschap in brieven' verder gevolgd (in de bijdragen van P. van Oostrum en A. Sneller over respectievelijk Wolff/Deken en Tesselschade Roemers). Er worden ook nieuwe onderzoeksthema's aangesneden.

De correspondentie van laaggeschoolde vrouwen wordt naar voren geschoven in de bijdrage van N. van Megen over brieven van zeemannsvrouwen: hoe formuleerden deze vrouwen, welk beeld geeft de correspondentie van de dagelijkse besognes van deze bevolkingsgroep, hoe goed waren de lees- en schrijfvaardigheden van deze groep vrouwen die altijd als 'ongeschoold' is

geclassificeerd? De brieven van Belle van Zuylen worden door S. van Dijk in haar bijdrage geanalyseerd op uitspraken over haar lezerspubliek: wie las het gedrukte werk van Van Zuylen, wat vond men daarvan, hoe dacht Van Zuylen zelf over haar publiek en schrijverschap? Interessant vanuit een geheel ander oogpunt zijn de brieven van Marie de Gournay, levend in de tijd van Montaigne en tekstbezorger van diens *Essais*. Haar brieven worden behandeld in de bijdrage van E. Holm. Haar geleerdheid en kundigheid wekten de bewondering van mannelijke geleerden als Justus Lipsius, met wie zij uitgebreid gecorrespondeerd heeft over haar verantwoordelijkheden als editrice van Montaigne's werk. Hoe kon zij zich zo'n positie verwerven, en hoe hield zij die in stand middels haar correspondentie. M. de Baar plaatst de brieven van Antoinette de Bourignon in een nieuw daglicht. Middels die brieven wist De Bourignon zich te mengen in religieuze debatten. De brieven – al dan niet gericht aan gefingeerde lezers – boden haar de gelegenheid om onder de mantel van persoonlijke interesses en correspondentie uitspraken te doen over geloofszaken en -principes die zij veranderd dan wel uitgedragen wilde zien door de kerk.

Al met al laat de bundel duidelijk zien dat brieven een unieke bron vormen om de maatschappelijke inbedding van vrouwen in de vroegmoderne tijd te onderzoeken. Meer nog dan dagboeken, die (meestal) niet bedoeld waren om gelezen te worden door derden, en meer nog dan gedrukte werken waarvan er niet veel zijn omdat de publicatiemogelijkheden zeer beperkt waren, laten brieven zien over welke zaken vrouwen met anderen wensten te communiceren om zo invloed uit te oefenen op de samenleving waarin zij leefden. Welke maatschappelijke verantwoordelijkheden eigenden ze zichzelf toe in de brieven? En welke standpunten namen ze in over ethische, religieuze en sociale kwesties?

Els Stronks

Ebben, M., Wagenaar, F. P. (eds.), *De cirkel doorbroken. Met nieuwe ideeën terug naar de bronnen. Opstellen over de Republiek. Aangeboden aan Simon Groenveld bij zijn afscheid als hoogleraar Geschiedenis en Cultuur van de Republiek aan de Universiteit van Leiden, 19 mei 2006* (Leidse historische studiën 10; Leiden: Instituut voor Geschiedenis, 2006, 255 blz., €17,50, ISBN 90 75301 13 8).

In het voorjaar van 2006 nam prof. dr. Simon Groenveld afscheid als hoogleraar Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden. Ter gelegenheid van zijn afscheid is een bundel samengesteld met bijdragen van promovendi en collega's van binnen en buiten de Leidse universiteit. De artikelen zijn rond drie thema's gesitueerd, te weten 'Het bestuur van de Republiek', 'De Republiek en het buitenland' en 'De Republiek en religie'. Deze thema's sluiten aan bij het door Groenveld bestreken onderwijs- en onderzoeksveld.

Zoals wel eens vaker met afscheidsbundels en vriendenboeken het geval is, valt het ook binnen de thematische rangschikking van de verschillende bijdragen niet mee de artikelen onder een noemer te plaatsen. Zo variëren de vijf artikelen binnen het thema 'De Republiek en religie' wel heel sterk: van een stuk over de doopsgezinde elite in Harlingen (door Y.B. Kuiper) in de patriottentijd tot een verslag van een reis naar Rome in 1638 (door H.L.Ph. Leeuwenberg).

Bij twee artikelen uit dit thema, die ik nader wil belichten, is er wel sprake van inhoudelijke samenhang en samen werpen ze een interessant licht op de verschillen en overeenkomsten in de positie van predikanten in verschillende delen van de Republiek: 'Politieke elite en kerkelijke ambtsdragers in enkele Hollandse steden, 1650-1672' van Jan A.F. de Jongste en 'Politiek, patronage en patriottisme. Overijsselse predikanten in de tijd van de Republiek' door Jean Streng. Op het Overijsselse platteland, zo stelt Streng, waren de predikanten vrijwel zonder uitzondering benoemd op voordracht van de lokale adel. Hiernaast waren ze ook voor hun traktement deels van deze adel afhankelijk. De predikanten waren dan ook weinig kritisch ten opzichte van de adel, en verkondigden het wereldbeeld van een standenstaat waarin de adel als bestuur optrad. In het spanningsveld regenten/stadhouder kozen de gereformeerde predikanten gewoonlijk de kant van de laatste. In de patriottentijd was hun positie wat anders: toen kozen ze in meerderheid voor een niet-politieke insteek, en benadrukten de noodzaak voor een ethisch reveil om het vaderland er weer bovenop te helpen. Een aantal had zodanige patriotse sympathieën dat na de terugkeer van Willem V ontslag volgde.

In de Hollandse steden die De Jongste onder de loep neemt, bestond er in de periode van het eerste Stadhoudelijke Tijdperk een voortdurende spanning tussen de stedelijke overheden en een deel van de gereformeerde predikanten, in het bijzonder de orthodoxe volgers van de Nadere Reformatie. Niet alleen hadden de orthodoxen onder hen Orangistische sympathieën, maar ook de liberale houding tegenover verschillende groepen dissenters en katholieken was veel predikanten een doorn in het oog. Geen van beide partijen stond de scheiding tussen kerk en staat voor, maar de predikanten wilden een overheid die, zeker in geloofs- en ethische kwesties, de kerk volgde, terwijl aan de zijde van de overheid de overtuiging bestond dat de kerk binnen de door de overheid vastgesteld kaders moest blijven en in deze aan de overheid ondergeschikt was.

De positie van de orthodoxe predikanten, zoals De Jongste deze schetst, is wat dit betreft opmerkelijk, daar de stadsbesturen zich vaak actief opstelden bij de benoeming van predikanten, zeker wanneer bij de benoeming de kans bestond dat er een orthodox-orangistische voorganger beroepen zou worden. Succes hadden de stadsbesturen dus niet altijd, ondanks de inzet van politieke commissarissen in de kerkenraad in steden als Rotterdam en Leiden. Anderzijds moesten de predikanten zich uiteindelijk neerleggen bij de liberale houding van de stadsbesturen en tegelijkertijd steeds weer constateren dat politieke uitspraken die de overheid onwelgevallig waren, niet werden getolereerd. Ten opzichte van hun Overijsselse tegenhangers was hun vrijheid echter groot.